

<https://doi.org/10.62837/2025.4.404>

CAVİD AŞUR OĞLU ZEYNALOV
ADU
cavid54@mail.ru

ATAQAMIN HEKAYƏLƏRİNDƏ PARALEL VƏ RETROSPEKTİV ZAMAN

Açar sözlər: Ataqam, bədii zaman, hekayə, paralel zaman, retrospeksiya.

Key words: Atagam, artistic time, story, parallel time, retrospection.

Ключевые слова: Атагам, художественное время, история, параллельное время, ретроспекция.

Hekayəçilik ədəbiyyat tarixində ayrı bir janr kimi təşəkkül tapmağa başlayandan bəri onun digər prozaik növlərdən ayıran xüsusiyyətlər haqqında çox yazılıb, çox analizlər aparılıb. Bu barədə ayrıca kitab yazan H.E. Beyts yazır ki, bir atın ölümündən gənc bir qızın sevgisinə, təsadüfi bir təsvirdən, hadisələrdən hörülmüş bir narrativə, hətta bir şeirdən bir reportaja qədər hər şey hekayə ola bilər; bu elastik xarakterinə görə hekayənin sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. [1, s. 7]

H.E. Beyts məşhur kitabının bir başqa yerində yazır ki, hekayə definisiyası etibarilə ələgəlməz növdür, həyatın içindəki hər şey hekayənin mövzusu ola bilər və formaca müxtəlif ola bilər. [1, s. 9] Beyts fikrincə, hekayəni həcminə görə qiymətləndirən çoxsaylı müəlliflər yanılırlar, belə ki, hekayə qısa da ola bilər, uzun da.

Hekayənin nəzəri məsələləri ilə ilk maraqlanan, müəyyən formullar yaratmağa çalışan amerikalı yazıçı Edqar Po olmuşdur. Edqar Po 1846-cı ildə sonradan klassik, kult mətnlərdən biri kimi qəbul ediləcək “Kompozisiyasının fəlsəfəsi” adlı essəsində hekayə ilə bağlı orijinal fikirlər irəli sürmüşdür.

Edqar Po sözügedən məqaləsində yazır ki, hekayə proza şəklində kompozisiyası işlənmiş poeziyadır, ancaq poeziyadan fərqli olaraq onun məcburi qaydaları var. Müəllifin fikrincə, 1) Hekayə oxucuda “bircə effekt” yaratmalıdır; 2) Bu “bircə effektin” güclü olması üçün hekayə biroturmada oxunacaq qədər qısa olmalıdır; 3) Hekayədə poetik dildən istifadə olunmalıdır; belə ki, hekayənin dili mətndən bircə söz belə çıxarılsa, mətni zəiflədəcək intensivlikdə olmalıdır. [7]

Dünya ədəbiyyatında hekayənin “flash fiction” – təxminən, “anlıq hekayə”, yaxud “short-short story” – təxminən “çox qısa hekayə” şəklində ifadə edilən növ var ki, son dövrlər dünyada daha da aktuallaşmaqdadır. Bu cür hekayələri “minimalist hekayə” başlığı altında ümumiləşdirmək olar.

Robert Kelli minimsalist hekayə haqqında belə yazır: “Bütün xüsusiyyətləri göstərir ki, “qısa” sözü hekayə üçün mübahisəli əlavədir. Əvvəl də dediyimiz kimi, “hekayə” sözü eynilə bir sözdəki vurğu, ya da hüquqdakı bir qanun kimi nə uzundur, nə qısa, özünəyeterlidir.” [5, s.122]

Tanınmış yazıçı, Beynəlxalq Buker Mükafatı laureatı, minimalist hekayələr ustası Lidiya Deyvis belə yazır: “Artıq insanların diqqətinin yaxşıca dağıldığı həqiqətdir; pul qazanmaq və digər insanlarla olan əlaqələri saf-çürük edərək tərtib etmək kimi özləri üçün həyatı əhəmiyyət daşıyan mövzuları çıxmaq şərtiylə heç bir məsələyə uzun müddət köklənə bilmirlər. Üstəlik, artıq sükunəti mühafizə edə bilmək də əvvəlkindən çox çətinidir.” [2, s. 112]. Müəllif demək istəyir ki, XXI əsr diqqət dağınıqlığı və sürət əsridir, bu əsrdə oxucular daha qısa, birbaşa və asan oxunan mətnlərə meyl edirlər.

Dünya şöhrətli yazıçı Xulio Kortasar “Hekayə və onun yaxın ətrafı” adlı yazısında yazır ki, qısa hekayənin də, şeirin də mənbəyi eynidir. Onun fikrincə, .eir tərcüməsinin çətinliyi kimi, hekayənin qənaətcil dili eyni çətinliyi yaradır: “Təcrübələrim mənə sizə təqdim etdiyim növdə hekayələrin müəyyən mənada prozaik olmadığını deyir. Nə vaxt hekayələrimdən birini tərcümə etməyə girişsəm (ya da bir vaxtlar Po nümunəsində olduğu kimi, başqa birinin hekayəsini tərcümə etməyə çalışsam), bir şey mənə çox təsir edir. Hekayənin aktivliyi və mənanın poeziyadakı müəyyən dəyərlərə, başqa cür desək, gərginlik, sintaksis, daxili ritm, gözləntinin meyarları içində qarşımıza çıxan gözlənilməz, qaçılmaz bir itkiyə düşər olmadan dəyişdirilməsi mümkün olmayan ölümcül dərəcədə azad dəyərlərə söykənməsi.”

Azərbaycan ədəbiyyatında, 2000-ci illərdən etibarən minimalist hekayədə, yığcam prozada özünəməxsus dəsti-xətti ilə seçilən yazıçılarımızdan biri də Ataqamdır.

“Qanadlı körpü” hekayələr kitabı ilə ədəbi mühitin və ədəbiyyatşünaslığın diqqətini çəkən Ataqamın heyakələri Müstəqillik dövrü, XXI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən maraqlı nümunələrindəndir. Ataqamın avanqard dil seçimi, heç kimə bənzəməyən obrazlar sistemi onu hamının yazdığı mövzuları belə başqa cür, özünəməxsus formada təqdim etməsinə, beləcə də, tamamilə fərqli ifadə tərzindən öz mətnini qurmasına gətirib.

Adətən, hər müəllifin yaradıcılıq pasportuna çevrilən mətni olur. Ataqamın belə mətni "Nənəli konfet" hekayəsidir. Osman dayının yeniyetmə ikən bircə yanlış davranışı (Bəsirəti kəhrizdə çimərkən gördüyünü bildirən cümləni söyləməsi) sanki bütün həyatının gedişatını müəyyənləşdirir. Uzun illər sonra təsəllini yeniyetmə dostunun oxuduğu mətnlərdə - sözdə tapır. Nənəli konfetə görə dostluq edən yeniyetmənin oxuduğu mətnlər Osman dayının yaddaşını oyadır. "İskəndərin buynuzu var, buynuzu" sözləri şüuraltı ağrısını yeniləsə də, yarasını qanatsa da, Osman dayı bu ağrı ilə ovunur - öz başına buynuz işarəsi tutub ləzzətlə gülə-gülə

ağrıyır, dərini sevir. O, emosiyalarını sözlərlə ifadə etmir. Amma müəllif öz qəhrəmanının ruh halını, ağrıların onun dinlədiyi mətnə münasibəti vasitəsilə bildirir. Gənc dostunun oxuduğu əfsanənin sonluğunda, hər qapıya bir gil lövhə qoyan dərvişin tövsiyəsində öz yanışını, taleyini görür və hekayə boyu onun müxtəlif mətn parçalarının öz həyatı, yaşantıları ilə analogiya apardığını görürük. Bu, ümumiyyətlə, Ataqamın yaradıcılığının üslubi xüsusiyyətinə çevrilir. Nəticə etibarilə, "Nənəli konfet" hekayəsinin poetikası mətn içindəki digər mətnlər vasitəsilə həllini tapır.

Ataqamın hekayələrindəki personajların əksəriyyəti travmatik, mənəvi-ruhi tarazlığı pozulmuş, psixologiyasına yerində olmayan, patologiyası olan insanlardır. Müəllifin yazıçı gözü, bədii fokusu daha çox cəmiyyətin nəzər-diqqətindən kənarda qalmışlara, özgələşmişlərə tuşlanır. Bu insanların əksəriyyətində nə vaxtsa yaratmaq və yaşamaq arzusu olsa da, artıq zamanın dəyişməsi (sovetlərin dağılması), eləcə də məkanın könüllü yox, məcburi tərk edilməsi (I Qarabağ müharibəsi) ucbatından, şərti olaraq, anti-Piqmalion deyə biləcəyimiz reflekslər əmələ gəlib.

Yunan mifologiyasında heykəltar Piqmalion öz düzəltdiyi qadın heykəlinə elə böyük məhəbbətlə aşıq olur ki, Afrodita bu sevgiyə görə heykəli canlandırır. Bu mifin şərhinə əsasən çoxsaylı bədii əsərlər yazılmaqla yanaşı, psixologiyada, eləcə də ədəbiyyatşünaslıqda müxtəlif yozumlar ortaya çıxmışdır. Belə ki, bir şeyi (subyekt və ya obyekt) ürəkdən istəməklə onu əldə etməyin məcazına çevrilən bu mifin, əks variantı isə istəksizliyin gətirdiyi nəticəsizlikdir. Ataqamın bir neçə hekayəsində bu motiv açıq-aşkar görünür. Məsələn, "Nənəli konfet" hekayəsində Osman bir vaxtlar sevdiyi Bəsirətin daşdan heykəlini düzəldib onunla danışır. Digər məqam canlılarla cansızları eyni müstəvidə təsvirdir. Məsələn, Osman bəyin Bəsirəti yaşatması üçün daşa həyat verməsi yarımçıq qalan sevgilərini xəyalən tamamlamağa çalışmasıdır. Bu cür təsvirə "Şrödingerin pişiyi"ndə də rast gəlirik. Öz sevgisini fırça ilə yaşatmağa çalışır. Hər iki obraz nakam sevgi yaşayır. Və qovuşa bilmədikləri sevgilərini əbədləşdirmək üçün onları cansız varlıqlarla əvəzləyib, sanki onlara sonsuzluq yükləyirlər. "Şrödingerin pişiyi"ndə qəhrəman öz sevgisinin rəsm çəkməklə davam etdirir. Hər iki hekayədə də canlı insanlarla ünsiyyətin mümkünsüzlüyü onlarla bağlı arzuların, istəklərin cansız əşyalara proyeksiya olunması ilə müşayiət olunur.

Bir ədəbi əsərin temporallığı onun məzmununun, yəni əsərdəki xəyali və ya real hadisələrin zamanıyla mətnin zamanı arasındakı ikilik şəklində xarakterizə edilir. Məlum olduğu kimi hər bir sənət hadisəsi dörd ünsür ətrafında ərsəyə gəlir: sənətçi, əsər, oxucu və cəmiyyət. Bu, zamana münasibətdə də dörd yanaşma ortaya çıxarır: 1) sənətçinin və ya yazıçının zamanı; 2) əsəri zamanı; 3) oxucunun zamanı; 4) cəmiyyətin və ya əsərin yazıldığı dövrün zamanı. Bu yanaşmaların hər biri ədəbi əsərdəki zaman öz rəkursundan baxır. Rikyörün "Zaman və narrativ" əsərində, özünün dediyi kimi, əsas araşdırdığı məsələ, hekayə nəql etmə aktının necə təbii

zamanı, müəyyən formalarda insana xas zamana (özü də riyazi və xronoloji “saat zamanın” sxematikliyinə düşmədən) çevirdiyini kəşf etməkdir. Onun fikrincə, ədəbi mətnlərdəki narrativ mexanizmlərin analizi bizə yeni sujet və keyfiyyət modusları yarada bilər, yeni “zaman” strukturu formullaşdırmağın yollarını göstərə bilər. [4, s. 141]

Ataqamın hekayələrindəki zaman anlayışı məşhur fransız filosof Anri Berqosunun fəlsəfəyə və ədəbiyyata qazandırdığı “duree” (təxminən, “müddət”) konsepsiyası əsasında qurulub. Belə ki, sözügedən hekayələrdə zamanın inkişafı düzxətli yox, dolanbaclı, spiral tipindədir. Demək olar ki, bütün hekayələrdəki zaman standart, təqvimlə ölçülən yox, keçmişin indi ilə, bu günün dünənə çulğalaşdığı zamandır. Zamanla bağlı tədqiqatlarda istifadə edilən “simultane” – yəni bir neçə zamanın yanaşı gəlməsi hadisəsi var ki, buna da Ataqamın hekayələrində rast gəlmək olur. Təbii ki, “Barantay” hekayəsində iki fərqli məkanda keçən zaman yanaşı təqdim edilir, bir tərəfdə həbsxanada keçən zamandır, bir yanda təyyarədə keçən zaman, ancaq bunlar iki fərqli zaman kimi yox, iç-içə təsvir olunur.

Ataqamın hekayələrində piriçayaya xas elementlər çoxdur. Xüsusən “Gecəgörmələr” hekayəsində aydın görünür bu məqam. Hamımız qaranlığın içərisində yaşayırıq, görmürük, amma kor deyilik. Qaranlığın içərisində səslərin seçilməsi və palitra zənginliyi özünü göstərir. Ataqamın hekayələri intellektual yüklüdür. Hekayələrinin bəzisinin içində başqa bir ibrətamiz hekayət, nağıl yada salınır, onunla intertekstual əlaqə qurulur. Məsələn, “Nənəli konfet” hekayəsinin içində başqa bir əhvalat – dərvişin nağılı xatırlanır.

Ataqamın jurnalist fəaliyyətində şəxsən gedib gördüyü, yəni yaxından tanıdığı xarici məkanlarla bağlı hekayələri də var ki, onların içində “Fələstinli və sərcələr” hekayəsi bu sıradadır. Bu hekayədə iki nəfərin tragik əhvalatının müşayiəti ilə illərdir davam edən Fələstin savaşı, Qəzza xalqının aqibəti nəql edilib. Sözügedən hekayədə fələstinlilərin məşəqqətli həyatı hekayənin qəhrəmanı Aban Müəzzinin ovlayaraq “ölüdür, diridir” mərcində istifadə etdiyi quşlar arasında bir metaforik analogiya qurulub. Fələstinlilər də həmin qumardakı quşlar kimi başqalarının ovçu içində qeyri-müəyyənlikdədirlər, müəyyən mənada nə ölürlər, nə diri, aqibətləri ərafdadır. Fasiləsiz şəkildə ölüm-itim təhlükəsi altında yaşayan qəzzalıların bütün fərdi və ictimai qorxuları Aban Müəzzinin ovçundakı quşlara proyeksiya edilib; belə ki, hekayədə Pota ilə mərc gələrkən qətiyyətlə əmindir ki, Abanın ovçundakı sərcə ölüdür, ancaq Aban quşu ovçunun qəfəsindən bilərəkdən azad edir.

Yekunda qeyd etmək istərdik ki, Ataqamın hekayələrində bədii mətnlərdə zamanla bağlı ən çox istifadə edilən fənd olan retroseksiya, yəni zamanda geri sıçrayış gözə çarpır. Əksər hekayələrindəki zamanın konkret bir anından geriye doğru hərəkət, sonra isə həmin ana qayıdış müşayiət olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bates, H. E. (2001). Yazınsal Bir Tür Olarak Kısa Öykü. Çev. Gökçen Ezber. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. s. 176.
2. Burke E. (1909). The Philosophical Enquiry Into The Origin Of Our Ideas Of The Sublime and Beautiful. — New York : Collier and Son Company, 165 p.
3. Husserl, Edmund (1997): “İçsel zaman bilinci”, çev.: Doğan Şahiner, Cogito, zaman: 12-ye 1 var, s.11, yıl: 1997, 2.bs, s.17-28, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
4. Kearney, Richard (1981): “Paul Ricoerla Söyleşi”, çev. Elis Simson, Cogito, Paul Ricoer, Özel sayı, s.56, yıl: 2008, s. 141-159, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
5. Kelly, Robert (1997), “Yeni Bir Yazınsal Türe Doğru”, Adam Öykü, S. 12: Kısa Kısa Öykü Özel Sayı, s.120-128.
6. Mays, W. (1997): “Hegel ve Marxta zaman ve zamansallık”, çev: Alp Tümerkin: Cogito, zaman: 12-ye 1 var, s.11, yıl: 1997, s.bs., s. 65-81, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
7. Poe, Edgar Allan (2004), Kompozisyon Felsefesi, (Ed. Hüseyin Su), Teori ve Eleştiri, Çev. Faruk Uysal. Ankara: Hece Yayınları, s. 105-116.
8. Ricoeur, Paul (2012): Zaman ve anlatı: Üç. Kurmaca anlatıda zamanın biçimlenişi, çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ДЖАВИД ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

ПАРАЛЛЕЛЬНОЕ И РЕТРОСПЕКТИВНОЕ ВРЕМЯ В РАССКАЗАХ АТАКАМА

Статья посвящена изучению концепций параллельного времени и ретроспективного времени, которые являются весьма интересными и важными темами в рассказах Атакэма. Эти две категории времени важны с точки зрения демонстрации того, как писатель играет со временем в своих литературных текстах и как он связывает прошлое и настоящее. В рассказах Атагама ретроспекция часто используется для раскрытия внутреннего мира главного героя, усиления психологического напряжения и придания глубины событиям. В ретроспективе истории флэшбэки часто связаны с воспоминаниями, травмами или ностальгией главного героя. Ретроспективное время часто создает психологический реализм, то есть отражает внутренний мир и ход мыслей персонажа. Поскольку события не имеют хронологического порядка, а прошлое и настоящее представлены вперемешку, ретроспективное время Атагама влияет на структуру истории как с точки зрения структуры, так и содержания. С другой стороны, в рассказах Атагама параллельное время использовалось для объединения событий из разных слоев. Изображая в своих рассказах две или более временных линий одновременно, Атагам позволяет читателю следить за развитием истории с разных точек зрения. Таким образом, слои времени проясняют или дополняют друг друга. Использование

параллельных времен придает динамику структуре текстов Атакэма, а также тематическую глубину, создавая параллели между прошлым и настоящим.

JAVİD ZEYNALOV

SUMMARY

PARALLEL AND RETROSPECTIVE TIME IN ATAQAM'S STORIES

This article is devoted to the study of the concepts of parallel time and retrospective time, which are very interesting and important topics in Atagam's stories. These two time categories are of great importance in terms of showing how the writer plays with time in his literary texts, how he connects the past and the present. In Atagam's stories, retrospection is often used to reveal the inner world of the hero, increase psychological tension, and add depth to events. In Atagam's retrospective time, returns to the past are often related to the hero's memories, traumas, or nostalgia. Retrospective time often creates psychological realism, that is, it reflects the hero's inner world and stream of thought. Since the events are out of chronological order and the past and present are presented intertwined, Atagam's retrospective time affects the structure of the story in terms of both structure and content. Parallel time is used in Atagam's stories to bring together events from different layers. By describing two or more timelines in his stories at the same time, Atagam allows the reader to follow the development of the story from different perspectives. Thus, these temporal layers clarify or complement each other. The use of parallel tense gives dynamics to the structure of Atagam's texts, and also adds thematic depth by creating parallels between the past and the present.

Rəyçi: akad. M.K.İmanov